

Kuşadası Belediyesi Yayınları Kuşadası/
Aydın

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GİRİT

Tarih, Toplum, Kültür
Uluslararası Sempozyum
Bildiri Kitabı

16/17/18
Ekim 2015
KUŞADASI

EDİTÖRLER

Prof. Dr. A. Nükhet ADIYEKE
Yrd. Doç. Dr. Tuncay Ercan SEPETCİOĞLU

Yayın Koordinatörü: Yunus Çengel
Editörler: Prof. Dr. Ayşe Nükhet Adıyöke
Yrd. Doç. Dr. Tuncay Ercan Sepetcioglu
Kapak Tasarım: Onur Onbul
İç Tasarım: Ahmet HAYTA
Birinci Basım: © Şubat 2017/ANKARA
Isbn : 978-605-180-598-6

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Kuşadası Belediyesi ve
Giritliler Kültür Dostluk ve Yardımlaşma Derneği'ne aittir Kaynak
gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Kuşadası Belediyesi

Adres: Camikebir, İnönü Blv. No:40 09400 Kuşadası/Aydın

Tel: 0256 614 10 03

web: www.kusadasi.bel.tr

e-posta: info@kusadasi.bel.tr

Giritliler Kültür Dostluk ve Yardımlaşma Derneği Davutlar Mah.

Çengel Sok. No: 18

09400 Kuşadası/Aydın

Tel: 0537 783 37 33

web: www.giritliler.com

e-posta: dernek@giritliler.com

Baskı

Gece Kitaplığı

Adres: Elif Sokak (Büyük Sanayi Sitesi),
Sütçü Kemal İş Hanı, 7 / 111 İskitler / Ankara

Tel: 0312 384 80 40

GSM: 0505 145 68 68

web: www.gecekitapligi.com

e-posta: gecekitapligi@gmail.com

gece
kitaplığı

gece

Kuşadası Belediyesi Yayınları Kuşadası/
Aydın

ULUSLARARASI SEMPOZYUM
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
GİRİT

EDİTÖRLER

Prof. Dr. A. Nükhet ADIYEKE
Yrd. Doç. Dr. Tuncay Ercan SEPETCİOĞLU

gece
kitaplığı

GİRİT'TEKİ OSMANLI MEZAR TAŞLARI

Ottoman Gravestones in Crete

ANTONIS ANASTASOPOULOS

Özet

Girit kentlerinde Osmanlı döneminden kalan çok sayıda Müslüman mezar taşı günümüze kadar gelmiştir. Bu makalenin ilk kısmının amacı, mezar taşlarının tarihsel kaynak olarak ne kadar yararlı olduğunu tartışmak ve sözkonusu taşların ana özelliklerini ve bu konuda yapılan çalışmaların gündeme getirdiği bazı metodolojik sorunları irdelemektir. Mezar taşlarının şekil, kitabe ve süslemelerinin oldukça standart olduğuna, belli bir esneklik sözkonusu olmasına karşın bunun belirgin sınırlar içinde kaldığına, dolayısıyla, kişisel beğeniden ve ölüm karşısındaki bireysel tutumdan çok kolektif bir yaklaşımı yansıttıklarına işaret edilmektedir. Ayrıca, Girit'teki mezar taşlarının, İstanbul'da ve diğer büyük Osmanlı kentlerinde bulunanlara çok benzedikleri ve genellikle de tıpatıp aynı oldukları, yani tipik Osmanlı mezar taşı örnekleri oluşturdukları belirtilmektedir. Girit örneğinde, adanın Müslüman halkının birçok kaynağa göre Yunanca konuşmasına karşın, kitabelerin Osmanlıca olması nedeniyle, bu mezar taşlarının dışarıdan alınmış bir gelenek olduğuna da dikkat çekilmektedir. Makalenin ikinci kısmı ise, Girit'teki dokuz mezar taşının incelenmesine ayrılmıştır; sözkonusu örnekler, makalenin ilk kısmında öne sürülen bazı noktaları açıklamakta ve zenginleştirmektedir.

Anahtar sözcükler: Girit, Osmanlı dönemi, ölüm, mezar taşları

Abstract

A large number of Islamic gravestones of the Ottoman period still survives today in the cities of Crete. The aim of the first part of the paper is to discuss the usefulness of the gravestones as historical sources, as well as their main characteristics and some methodological issues that their study raises. Thus, it is pointed out that the gravestones reflect collective rather than personal taste and attitudes towards death, since they are quite standardised in terms of their shapes, epitaphs, and decoration, allowing a certain degree of flexibility but within limits. Furthermore, it is noted that the Cretan gravestones are very similar, often identical, to those that one may find in Istanbul and other major Ottoman cities, which makes them typical examples of Ottoman gravestones. Attention is also drawn to the fact that, since, in the case of Crete, the gravestones were an imported tradition, their epitaphs are in Ottoman Turkish, even though the Muslim population of the island was, according to many sources, Greek-speaking.

^{1*} *Osmanlı Tarihi Doçenti, Girit Üniversitesi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü; ve Araştırmacı, Araştırma ve Teknoloji Vakfı-Hellas (FO.R.T.H.), Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü, e-mail: anastasopoulos@uoc.gr*
Bildirinin teslim tarihine az bir süre kaldığı halde mükemmel bir biçimde bu çalışmayı Türkçe'ye çeviren Neyyir Berktaş'a minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

The second part of the paper is dedicated to nine examples of gravestones from Crete; these help us illustrate and enrich some of the points made earlier in the article.

Keywords: Crete, Ottoman period, death, gravestones

Girit'te görelî olarak çok bulunan bir Osmanlı maddî kültür ögesi, Müslüman mezar taşlarıdır. Kesin sayıları bilinmemekle birlikte, Girit'in üç büyük kenti Heraklion (Osmanlı: Kandiye), Chania (Osmanlı: Hanya) ve Rethymno'da (Osmanlı: Resmo) 1000'in üzerinde mezar taşının günümüze kadar korunmuş olması muhtemeldir. Çoğu yerel Eski Eserler İmar Daireleri aracılığıyla Yunan devletinin mülkiyetinde olmakla birlikte, bazıları da kişisel hanelerdedir. Bugün artık Osmanlı mezarlıkları yoktur; ancak, günümüze kadar gelen mezar taşları –çoğu, zaman içinde az ya da çok hasar görmüş olsa da- Osmanlı döneminde Girit'teki cenaze kültürü hakkında yararlı bilgiler veren önemli bir veri grubu oluşturmaktadır.

Araştırma ve Teknoloji Vakfı-Hellas (FO.R.T.H.) bünyesindeki Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından başlatılan ve finanse edilen bir araştırma projesi kapsamında, Rethymno Eski Eserler İmar Dairesi'nin değerli işbirliğiyle, Rethymno'da bulunan 400'e yakın mezar taşı incelendi; bunlardan 300'ü, http://digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_stele_search.php?l=1 adresinde çevrimiçi olarak görülebilir.² Yine yerel Eski Eserler İmar Daireleri'nin değerli yardımlarıyla, Heraklion'da 142,³ Hanya'da 47, Spinalonga adacığında dokuz, Ierapetra'da (Osmanlı: Yerapetre) ise bir mezartaşı incelendi. Bu incelemeleri mümkün kılan, yalnızca Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü'nün desteği ve yerel Eski Eserler İmar Daireleri'nin yardımları değil, Marinos Sariyannis, Nicolas Vatin, Athanasios Vionis ve Elif Yılmaz gibi değerli meslektaşlarımızın ve Girit Üniversitesi'nin birçok lisans ve lisansüstü öğrencisinin işbirliği oldu. Hepsine teşekkür borçluyuz.

Günümüze kadar gelen mezar taşları, kronolojik olarak, 17. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları arasındaki dönemi, yani Girit'in Osmanlılarca fethiyle başlayan Müslüman varlığı döneminin büyük kısmını kapsamaktadır. Üstünde tarih olan en eski mezar taşı Rethymno'dandır ve 1692-1693 (H. 1104) yılına aittir, en yeni tarihlisi ise Heraklion'dandır ve 1910 (H. 1328) tarihlidir.⁴ Taşların çoğu ise 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıla aittir. Birçok mezar taşında kitabe değil sadece süsleme olduğunu, dolayısıyla doğal olarak tarih de bulunmadığını, kitabesi olan mezar taşlarında ise, tarih bölümünün birçok durumda görünmediğini de belirtmek gerekir.

Mezar Taşları Üzerine Bazı Saptamalar

Girit'teki mezar taşları konusunda yapılan çalışma, bazıları özel olarak sözkonusu taşlara ilişkin, bazıları da daha genel yapıda bir dizi saptamaya yol açmaktadır.

Daha genel olanlarla başlayacak olursak, açık olan bir nokta, mezar taşlarının kitabelerinin genellikle ölünün hayattakilere seslenişi gibi yazılmasına karşın, her zaman hayatta olanlar tarafından o sırada hayatta olanlar ve gelecekte hayatta olacaklar için kaleme alındığıdır. Buna dikkat çekilmesi önemlidir, çünkü mezar ve mezar taşı bir yandan ölüyü anar ve onurlandırırken, bir yandan da ailesinin statü, servet, saygınlık ve dürüstlüğü'nün anıtı rolünü

² Rethymno'daki mezar taşları konusunda, bkz. Antonis Anastasopoulos, "The Islamic Gravestones of Ottoman Rethymno: Preliminary Remarks and Thoughts about Them", Antonis Anastasopoulos (der.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Crete University Press, Rethymno 2008, ss. 317-329.

³ Antonis Anastasopoulos, Marilena Bali, Robin Durand, Yannis Lambrakis, Iordanis Panagiotidis, Stelios Parlamas, "Οθωμανικές μουσουλμανικές επιτύμβιες στήλες Ηρακλείου: στήλες που φυλάσσονται στη «Βίλα Αριάδνη» στην Κνωσό" [Heraklion'da Osmanlı dönemi Müslüman mezar taşları: Knossos'ta "Villa Ariadne"deki mezar taşları], *Κρητικά Χρονικά*, 35 (2015) (baskıda).

⁴ Hanya'dan H. 1320'ler tarihli bir mezar taşı da vardır, ancak, tarihin son rakkamı net bir şekilde okunamamaktadır. Bu, bir bütün olarak karışık bir durumdur, çünkü üslup ve yıpranmışlık 20. yüzyıl başlarından çok daha eski tarihli bir mezar taşını andırmaktadır.

üstlenir. Dolayısıyla mezar taşları, hüznünlü bağlamına karşın, ölümün varlıklı bir ailenin güç ve saygınlığını göstermesi için bir fırsat olarak nasıl kullanılabileceğini gösterir. Mezar taşlarının bu özelliği, incelikli süslemeleri ve kitabeleri olan büyük ve etkileyici mezar taşlarının görüldüğü sonraki yüzyıllarda daha da belirginleşir.

Bununla bağlantılı olarak, mezarların ve mezar taşlarının şekil, üslup, süsleme ve kitabe gibi temel özelliklerinin kişisel beğeniden çok kolektif beğeniyle uyum içinde olduğunu unutmamak gerekir. Diğer bir deyişle, mezar anıtları, ölüme ilişkin kişisel duyguları, toplum tarafından kabul edilir biçimlerde ifade etmektedir. Bu, mezar yapılırken hiçbir kişisel tercih ya da seçimin mümkün olmadığı anlamına gelmez, ama belli sınırlar sözkonusudur. Osmanlı mezar taşlarının zaman içinde değişmediği ya da hiçbir yeniliğin mümkün olmadığı anlamına da gelmez.⁵ Ancak, genelde standartlaşma ve öngörülebilir olma unsurları hâkimdir ve bu sayede mezar taşları Osmanlı Müslüman mezarlarına kolayca farkedilebilir bir anıt olma özelliği verir.

Tarihsel kaynak olarak mezar taşlarının en önemli katkısının, ölüm karşısındaki kolektif yaklaşıma ve daha genel anlamda da Osmanlı dönemindeki zihniyetlere ve toplumsal geleneklere ilişkin bilgi vermek olduğu kanısındayım. Elbette, kişi adları ve lâkaplar, unvanlar, kimi zaman meslekler ve ender olarak da ölüm nedenleri hakkında da olgusal bilgi vermektedirler. Ancak, bir bütün olarak kitabeler, yukarıda belirtilen temel bilgiler ve ölüm tarihi dışında hemen hiç somut biyografik bilgi içermez; kitabenin amacı, ölünün hayatının kaydını tutmak değil, ölüyü anmak ve hayatta kalanların ruhu için dua etmesini rica ederek ahretteki kurtuluşuna yardım etmek olduğu için, bu doğaldır. Dolayısıyla mezar taşlarındaki kitabeler sıkça yinelenen genelde basmakalıp bazı temalara odaklanır. Dua edilmesi isteğinin dışında ya da onunla bir arada, hayattakilere öğütler, bu dünyanın geçiciliği ve beyhudeliği üzerine sözler, hayatı vakitsiz terk etmenin hüznü, özellikle erken yaştaki kayıpların kederi, ölen kişinin ahlâkî özelliklerine övgü, herkesin ölüm karşısında eşit olduğu ve ölüme direnmenin anlamsızlığı, Allah'tan mağfiret ve cennette yer dilenmesi, en yaygın temalar arasındadır. Bu kitabelerde ölüm, İslamiyet'in gereğine uygun olarak,⁶ Allah'ın emriyle ve/veya önceden belirlenmiş bir zamanda gelir (ecel), bu fâni dünyadan ahrete, cennet bahçesi ya da gül bahçesi olarak tasvir edilen kalıcı dünyaya geçiş yolculuğudur.⁷ Son olarak belirtmek gerekir ki, mezar taşları metinlerden ibaret değildir; genel olarak çeşitli biçimlerde bir araya getirilmiş stilize ağaç ve buketler gibi bitki desenlerinden oluşan süsleme motifleriyle sanat tarihi için de önemli bir kaynak oluşturlar.

Özel olarak Girit'teki mezar taşlarına ilişkin olarak ise, belirtilmesi gereken ilk nokta, yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı dönemi Müslüman mezarlıklarının günümüze kadar gelmemiş olması nedeniyle, bu mezarlıklarda mezarların yerleşim düzenini irdelemenin mümkün olmamasıdır. Dolayısıyla, örneğin mezarlıkların topoğrafyasında sosyo-ekonomik etkenlerin rol oynayıp oynamadığını, yani toplumsal tabakalaşmanın mezarlıkların düzenine yansıyor yansımadığını bilemiyoruz. Kent duvarlarının dışında geniş mezarlıklar olduğunu ve kentlerdeki camilerin çevresine muhtemelen seçkinlerin ve camiye yaptırımların gömüldüğünü biliyoruz, fakat bunların dışında pek bir şey bilmiyoruz. Köy mezarlıkları hakkında bildiklerimiz ise daha da az. Mezarlıkların yok olmuş olması, çok büyük çoğunlukla, günümüze gelebilen mezar taşlarından hangi ikisinin aynı mezara ait olabileceğini bile bilmediğimiz anlamına geliyor.

⁵ Örneğin bkz. Edhem Eldem, *Death in Istanbul: Death and its Rituals in Ottoman – Islamic Culture*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul 2005, ss. 129–139.

⁶ Jane Idleman Smith ve Yvonne Yazbeck Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, Oxford University Press, Oxford 2002.

⁷ Osmanlı kitabelerine ilişkin en kapsamlı kaynak: Edhem Eldem ve Nicolas Vatin, *L'építaphe ottomane musulmane (XVIe-XXe siècles)*. Contribution à une histoire de la culture ottomane, Peeters, Paris – Louvain – Dudley, MA 2007.

Günümüze gelebilen Girit mezar taşlarının neredeyse tamamı mermerdir; ancak bu olgu, sözkonusu malzemenin dayanıklılığından kaynaklanıyor olsa gerektir. Gerçekte, birçok mezar, yerel kireçtaşı ya da tahta gibi daha ucuz fakat daha az dayanıklı malzemelerden yapılmış işaretlerle belirlenmiş olmalıydı. Kireçtaşından yapılmış çok az sayıda (aslında bir ya da iki) örnek günümüze gelebilmiştir. Tahtadan yapılmış olanlara ilişkin olarak ise, Rethymno'ya 1893'te gelen İtalyan jeolog Vittorio Simonelli'nin Müslüman mezarlığına ilişkin tanıklığı var: "alçak bir duvarla çevrili, güneşin altında kurumuş yabancı otlarla kaplı büyük ve düz bir alan" ve burada "yoksullar, toprağa saplanmış bir tahta parçasıyla ya da sarı, kırmızı ya da açık mavi, solmuş kumaş şeritler bağlanmış bir kazıkla yetinmek zorunda".⁸

Öte yandan, Edhem Eldem'in şu saptaması da dikkate alınmalıdır:

mermerin görelî olarak ucuzlaması sonucu muhtemelen defin zanaatının "demokratikleşmesi" (...) Başlangıçta çok dar bir elitin ayrıcalığı olan şey, 18. yüzyılda, çok farklı yaşam koşullarına sahip giderek artan sayıda insan için ulaşılabilir oldu.⁹

Ölen kişinin ya da akrabalarının mesleğini belirten sadece birkaç kitabe olduğu için, Girit örneği, bu konuda kesin bir sonuca varılmasını güçleştiriyor. Bu bilgiye, genellikle devlet görevlilerinin, yeniçerilerin ve başka ordu mensuplarının, ulemanın, dervişlerin, tüccarların ve zanaatkarların kitabelerinde rastlıyoruz. Erkek adlarına, her zaman değilse de sık sık, ağa (en yaygınunun bu olduğu anlaşılıyor), beşe, efendi, baba, çelebi ve geç Osmanlı döneminde bey unvanları eşlik ediyor. Ölen kişinin ya da ailesinin başarı ya da unvanlarından söz edilmiyor olması, bizi, Edhem'in söylediği gibi, mermer mezar taşlarının Girit'te de, zengin ve güçlülere has bir ayrıcalık olmadığı sonucuna götürebilir.

Girit'te mermer ocakları olmakla birlikte, Osmanlı döneminden önce adada mermer pek kullanılmıyordu. Bu ve Girit'teki Müslüman mezar taşlarının, boyut, şekil, süsleme ve kitabeleriyle, İstanbul ve diğer büyük Osmanlı kentlerindekiyle çok benziyor olması, en azından bazılarının ada dışından getirilmiş olduğunu gösteriyor olabilir. Henüz arşivlerde bu varsayımı doğrulayan bir kanıt rastlanmamıştır; ancak Girit'in büyük kentlerinin denize olan yakınlığı bu ticareti kolaylaştırmış olmalıdır.¹⁰

Her halükârda, maddî nesnelere olarak ithal edilmiş olsunlar ya da olmasınlar, mezar taşları, Girit için, dışarıdan alınmış bir kültürel geleneği yansıtmaktadır. Adanın fethedildiği 17. yüzyılda, Osmanlı mezarlarının standart özellikleri şekillenmişti. Bu şekillenmenin 16. yüzyılda gerçekleştiğini savunan Eldem'e göre, en önemli üç özellik şunlardı:

gittikçe daha dikkat çekici anıtlara önem verilmesi; mezar taşlarında ayırt edici bir özellik olarak, başlık oymaları kullanılması; ve Arapça'nın yerini giderek Türkçe'ye bıraktığı, belirgin bir kitabe metin formatının gelişmesi.¹¹

Böylece, Osmanlı fethi sonucunda Girit'te oluşmaya başlayan Müslüman cemaati, ölülerini gömme ve onurlandırma usullerini icat etmek zorunda kalmadı; bu alandaki yerleşik uygulamayı benimsedi.

⁸ G. P. Ekkekakis (der.), *Κρήνη - 1893. Οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli* [Girit - 1893. Vittorio Simonelli'nin yolculuk anıları], çev. Ioanna Fountoulaki, Rethymno 1996, s. 122. Cf. Edhem Eldem, "L'écrit funéraire ottoman: création, reproduction, transmission", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 75-76, 1995, s. 66.

⁹ Edhem Eldem, "Urban Voices from Beyond: Identity, Status and Social Strategies in Ottoman Muslim Funerary Epitaphs of Istanbul (1700-1850)", Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (der.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, ss. 238, 255.

¹⁰ Mermer nakliyesinin teknik güçlükleri, gemi kullanımı ve mermer ticareti hakkında, özellikle Marmara Adası üzerinde duran bir makale için bkz. Nicolas Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adası (Proconnèse) à l'époque ottomane", *Turcica*, 32, 2000, ss. 310-314, 330-332, 333.

¹¹ Edhem Eldem, "Death and Funerary Culture", Gábor Ágoston ve Bruce Masters (der.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts on File, New York 2009, s. 179.

Yukarda da belirtildiği gibi, Girit'teki mezar taşları Osmanlı mezar taşlarının yerleşik normlarından sapma göstermez, tersine, tipik Osmanlı mezar taşı örnekleri arasında yer alır. Eldem ve Nicolas Vatin'in saptadığı en yaygın 72 Osmanlı kitabesinin üçte birinden fazlasına Girit'te de rastlanmıştır. Bunların arasında, "ziyaretden murad (bir) duadır; bugün bana ise, yarın sanadır",¹² "beni kıl mağfiret ey Rabb-ı Yezdan be-hakk-ı arş-ı âzam nur-ı Kuran; gelüb kabrim ziyaret eden ihvan edeler ruhuma bir fatiha ihsan"¹³ ve "ah ile zar kılarak tazeliğime doymadım; çun ecel peymanesi dolmuş muradım almadım; hasreten fani cihanda tul-ı ömr sürmedim; firkatlen takdir bu imiş ta ezelden bilmedim"¹⁴ gibi 'klasikler' de yer almaktadır. Girit mezar taşlarında yer alan süsleme motifleri de İstanbul'da, İzmir'de ve başka yerlerde görülen örneklere çok benzemektedir, hattâ kimi zaman tıpatıp aynıdır.¹⁵ Bunların arasında, özellikle yazısız mezar taşlarında sık rastlanan stilize serviler ve hurma ağaçları, kurdeleyle bağlanmış ya da daha ender olarak bir kaptan çıkan yapraklı ve çiçekli bitki saplarının yanı sıra, üzümlü asmalar, gül fidanları ve başka motifler vardır. Kitabesi olan ya da olmayan mezar taşlarının üst bölümündeki süslemelerde, acanthuslar, gül şeklinde rozetler ve başka yaprak ya da çiçek motifleri, kimi zaman saksı, sepet ya da âlemlerle birlikte kullanılmıştır; çok sık olmamakla birlikte, bazen sap, yaprak ve çiçekler ya da bunların herhangi bir bileşimi, ya da her iki dikey kenarda yükselen ince bir sütun, kitabenin etrafındaki çerçeveyi süslemektedir. Üst kısmı, Anadolu'nun Ege kıyı bölgelerindeki mezar taşlarının tipik bir unsuru ile aynı şekilde, camiyle süslenmiş olduğu bir mezar taşı örneği bile bulunmuştur. Erkeklerin mezar taşlarının tepesinde sarık, kavuk ya da fes, kadınlarınkinde ise bazen stilize mantar ya da çan şeklinde başörtüleri vardır; ama bazı mezar taşlarının -genelde kadınlarınkinin- tepesi sivri ya da eğimlidir.

Girit mezar taşları konusunda belirtilmesi gereken bir nokta da, dil konusuna ilişkindir. Çeşitli tanıklıklara göre, Girit'in Müslüman sakinleri büyük oranda, Girit lehçesini kullanarak Yunanca konuşurdu.¹⁶ Müslümanların ölüleri için diktikleri mezar taşları ise konuştukları dilde değil, Osmanlıca idi. Giritli Müslümanlar, mezarlara ilişkin yerleşik Osmanlı uygulaması ile uyum içinde, kitabelerinde Osmanlıca kullanıyorlar, bunun dışında ise kendilerini ve duygularını farklı bir dilde ifade ediyorlardı. Osmanlılar gibi, okuryazarlığın yaygın olmadığı bir toplumda, mezar taşlarının kitabelerini kaç kişinin gerçekten okuyup anlayabildiği tartışmaya açıktır;¹⁷ okuma yazma bilmeme olgusunun yaygınlığının yanı sıra, en azından 19. yüzyılın ikinci yarısında modern bir eğitim sistemi kurulana kadar bir de dil engelinin olması gereken Girit'te ise bu soru daha da geçerlidir.

Dokuz Girit Mezar Taşı

Makalemin sonunda Girit'ten dokuz mezar taşını ele alacağız; bu örnekler Osmanlı mezar taşları hakkında yukarda yapılan saptamaların bazılarını açıklamamıza ve zenginleştirmemize yardımcı olacaktır.

¹² Örneğin bkz. 81, 106, 140, 161, 281 sayılı Rethymno mezartaşları.

¹³ Örneğin bkz. 22, 24, 98, 137, 335 sayılı Rethymno mezartaşları.

¹⁴ Örneğin bkz. 310 sayılı Rethymno mezar taşı. En yaygın kitabeler listesi için bkz. Eldem-Vatin, *L'építaphé ottomane*, ss. 321-337.

¹⁵ Girit'teki mezar taşlarında, birçok kitapta, örneğin şunlarda fotoğraf ve çizimlerle sunulan ve ele alınan birçok süsleme motifi görülmektedir: Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, çev.. Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, ss. 127-137, 138-160; Ertan Daş, *İzmir'de Taş Çiçekler: Kemeraltı Hazirelerindeki Mezar Taşları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2012; Ertan Daş ve Şakir Çakmak, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri: Osmanlı Mezar Taşları ve Erken Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşlarından Örnekler*, Karşıyaka Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2013; Mahmut Ökçesiz, *Kuşadası Adaltzade Osmanlı Mezar Taşları*, [Kuşadası] 2013.

¹⁶ Girit'teki Müslümanların Yunanca konuşması hakkında bkz. Konstantinos G. Fournarakis, Τουροκοκρήτες [Giritli Türkler], I. Giannakoudakis, Chania 1929, ss. 4-5, 19-20, 23, 26; Müfide Pekin (der.), *Belleklerdeki Güzellik: Girit. Mâniler, Atasözleri, Deyimler, Tekerlemeler...*, Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul 2007; Stavros Planakis, Τουροκοκρήτες ή λογοτεχνία - ανθολόγιο: μια πρώτη προσέγγιση [Girit Türk edebiyatı - antoloji: bir ilk yaklaşım], Chania 2011.

¹⁷ Nicolas Vatin, "Le rôle de l'écrit dans les stèles funéraires ottomanes", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 75-76, 1995, ss. 55-63; Eldem, "L'écrit funéraire ottoman", özellikle ss. 68-69.

Girit'te günümüze gelebilen en eski mezar taşı el-Hac Musa Paşa'ya aittir ve 1692-1693 tarihlidir. Kitabesinde sadece "el-Hacı Musa Paşa ruhıyçün fatiha 1104" yazılıdır (Resim 1). Yani, yalnızca en temel bilgileri vermektedir: ad ve unvanlar, ölüm yılı ve Paşa'nın ruhu için dua edilmesi dileği. Yazının kapladığı yer, sonraki yıllarda rastlanan, yazının genelde mezar taşının ön yüzünün tamamını ya da en azından en büyük kısmını kapladığı mezar taşlarına göre çok küçüktür. Kitabenin üstündeki geometrik süsleme de aynı şekilde çok basit ve çok küçüktür. Mezar taşının tepesinde bulunması gereken kavuk kırılmıştır ve kayıptır. Mezar taşının, 17. yüzyıl sonlarında Rethymno sancakbeyi olan ve kentteki camilerden birini yaptıran Kara Musa Paşa'ya ait olduğu sanılmaktadır.¹⁸

Bir Hanya valisinin hazinedarının 10 Temmuz 1784 (21 Şaban 1198) tarihli mezar taşı da Musa Paşa'nunkinden daha çok bilgi içermemektedir: "Hüv el-baki. Hanya valisi Mehemmed Başa (sic) hazinedarı merhum Tosyalı Veli Ağa ruhına fatiha sene 1198 s 21" (Resim 2). Öte yandan, Musa Paşa'nın 92 yıl daha eski olan mezar taşından, kitabenin çok daha büyük olması ve taşın ön yüzünün en büyük kısmını kaplamasıyla ayrılmaktadır. Veli Ağa'nın yaygın olan şekilde babasının adı ya da bir lâkapla değil de anlaşılan, esas saygınlık kaynağını oluşturan unsurla, valiyle olan bağlantısıyla nitelenmesi de diğer bir ilginç noktadır.¹⁹ Mezar taşının tepesinde, etkileyici bir "kâtibi" kavuk bulunmaktadır.²⁰

1802-1803 tarihli mezar taşı çok hasar görmüştür ve ancak küçük bir kısmı günümüze gelebilmiştir; ancak, kitabenin altında, ölen kişinin mensup olduğu yeniçeri ortasının adını belirttiği için ilgi çekicidir: ".....a |r|u|hı|yçü|n| |el|- fatiha sene 1217 88 c" (Resim 3). Osmanlı döneminde Girit'te yeniçeriler önemli bir toplumsal unsurdur; fiilen adanın tamamını kaplayan siyasal ve ekonomik ağlar oluşturmuşlardı. Dergâh-ı âli yeniçerilerinin 88. cemaati, 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında Rethymno'da daimî olarak görevlendirilen orta idi.²¹

27 Mayıs 1872 (Jülyen takvimde 15 Mayıs) tarihli, yine Rethymno'dan bir mezar taşı, ardında üç yetim bırakan 22 yaşında bir anneye aittir:

Ah min el-mevt. Ah kim gitdi fani cihandan yine bir nevres fidan gül gibi soldı veba |d|an ol nevcivan yiğirmi iki yaşında veda-ı cihan edüb yansun üç yetimi ta ila yevm el-kıyam Monlazaki Hasan Efendi'nin [...c.5-6...] il Nazlı Hanım'ın ruhuna fatiha sene 1288 15 mayıs (Resim 4).

Bu, Girit'teki mezar taşları arasında, ölüm nedeninin (burada veba) belirtildiği çok az sayıdaki örnekten biridir. Kitabenin etrafında ve üstünde yer alan ve bir kadın mezarı için çok uygun olan çiçekli ve yapraklı zarif süsleme de dikkat çekicidir. Son olarak da, Monlazaki (Molladaki) Hasan'ın Nazlı ile ilişkisinin ne olduğu, kitabenin o bölümünün hasar görmüş olması nedeniyle anlaşılammakla birlikte, babası değil de kocası olduğunu varsayabiliriz. Osmanlı mezar taşlarında kadınlar hep erkeklerin kızları ve/veya eşleri olarak tanımlanırdı. Erkeklerin ise, babasının oğlu olarak değil de sadece adıyla tanımlanması mümkündü. Bazı durumlarda ise, yukarda Veli Ağa örneğinde olduğu gibi, erkek, hâmesi üzerinden tanımlanırdı.

Bir çocuğun anne ve babasından önce öldüğü de oldukça sık görülürdü. Böyle bir kayıp ebeveyn için her zaman son derece acıdır. Bu keder Osmanlı mezar taşlarında çok duygusal

¹⁸ Nikolaos Stavriniadis, "Καρά Μουσα Πασάς, ο σαντζάκ βέης της Ρεθύμνης" [Kara Musa Paşa, Rethymno sancakbeyi], Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971). Τόμος Γ': Νεώτεροι Χρόνοι [Üçüncü Girit Araştırmaları Konferansı Tutanakları (Rethymno, 18-23 Eylül 1971). C. III: Modern çağ], Atina 1975, ss. 293-310.

¹⁹ Cf. Eldem, *Death in Istanbul*, ss. 142-143.

²⁰ Laqueur, *Hüve'l-Baki*, ss. 149-152.

²¹ Girit'teki yeniçeriler hakkında bkz. Yannis Spyropoulos, "Κοινωνική, διοικητική, οικονομική και πολιτική διάσταση του οθωμανικού στρατού: οι γενίτσαροι της Κρήτης, 1750-1826" [Osmanlı ordusunun toplumsal, idari, ekonomik ve siyasal boyutları: Girit'teki yeniçeriler, 1750-1826], yayımlanmamış doktora tezi, Girit Üniversitesi - Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Rethymno 2014.

şekilde ifade edilmiştir.²² Rethymno'da 8 Haziran 1800'de (15 Muharrem 1215) ölen Yusuf adlı bir çocuğun mezar taşı böyle bir örnektir:

Hüv el-baki. Azm edüb cihandan anasının bir güli bir nihal-ı taze idi ol cennet bülbülü hak<k>-ı ta'ala rahmetiyle ruhunu şad eyleye hasretiyle firkatıyla yakdı can bir gül | i | merhum ve mağfur Halilefendizade Monla Yusuf ruhıyçün el-fatiha fi 15 m sene 1215 (Resim 5).

Bu tip mezar taşlarında ebeveynin her ikisinin değil de annenin vurgulanması çok yaygındır. Bu mezar taşının tepesinde kavuk olmalıydı, bugün kayıptır. Birçok mezar taşında olduğu gibi bunda da, sarık farklı bir mermer parçasından yapılmış ve mezar taşının tepesine yerleştirilmiş olmalıdır.

Çocuk kaybına dair ikinci bir örnek, 1890 yılı Ağustos ortasıyla 1891 yılı Ağustos başı arasında Hanya'da ölen üç yaşındaki Cemile Meryem'in mezar taşıdır:

Ah min el-mevt. Meskenim âguş-ı maderken garibane gelüb cay-i aram eyledim ben üç yaşında bu yeri bedr-i hüsn(üm)-i binazîr ismim Cemile iken hemân hakke makrun eyledi zalim felek can u seri gerçi geldim bu fena gâha fakat hic doymadım lezzet-i canı cihanı hal-ı şevkaverleri kara bahtım genc yaşında gör ne yazdı taşa böyle müdhiş levha elbet ağlatır her zairi yazmağa tarih-i mevti çıkdı dem tenden aman rihletim ah eyledi me'yus pederle maderi Cemile Meryem bint-i Kasabzade İbrahim ruhuna el-fatiha sene 1308 (Resim 6).

Bu kadar küçük bir kızın ölümünün yol açtığı keder dışında, burada ilginç olan, mezar taşının büyüklüğüdür; bu, çocuk mezarlarına küçük mezar taşı konmasının kural olmadığını gösteriyor. Bu iki mezar taşındaki metinlerin daha uzun olmalarına karşın, ölen çocuklar hakkında çok az somut bilgi içermeleri de dikkat çekicidir; yalnızca adları, babalarının adları ve ölüm tarih ya da yılı belirtilmiştir. Vurgu, 19. yüzyılın ve 20. yüzyıl başlarının birçok kitabesinde tipik olduğu üzere kederin süslü şairane ifadesindedir.

Günümüze gelebilmiş mezar taşlarının en yenisi olan, Heraklion'dan 2 Ekim 1910 tarihli örnek için de aynı durum geçerlidir. Kısmen okunabilen kitabede yine aynı lirik ton egemendir: "[...] ebeveyni [] binde bir çünki değar d.[] iki göz ağladı cevher gibi raciñ etsün afo ve gufranını ihsan ana allam-ı vehid 28 ramazan sene 1328 yevmü'l-ahad" (Resim 7). Bu çağda kitabe yazımında eskiye göre daha serbest olunduğu da görülebilmektedir; daha eski dönemlerdeki standart uygulamadan farklı olarak, kitabe ölen kişinin adı ve ruhuna Fatıha okunması dileğiyle sona ermemektedir. Yazı, stilize yapraklardan oluşan basit fakat zarif bir süsleme ile çevrelenmiştir.

Osmanlı mezar taşlarının hem yazılı ifade hem de şekil ve süsleme alanlarında yeni tarzlara doğru evrilmesi, 19. yüzyıl sonlarına ait bir Rethymno mezar taşında daha belirgindir. 30 Ekim 1879'da ölen Sinamekzade Mehmed Bey'in mezar taşı ovaldır ve kitabe, etrafında tek başlarına duran kabartma yapraklarla cüretli bir şekilde süslenmiştir:

Hüv el-baki – hüv-el baki. Nazarbaz be-şüun-ı alem olsun (?) çeşm-i ibretle fena-yı mahz olan şey şekil-i hestin nümayandır cihanı mezra-ı ukba bilür ehl-i dil ve daniş dü dest makderetle ecr ve ihsandır Sinamekzade Mehemed Beğ hayatında bunı bildi anın (?) çün ecr ve hayır işlerdi bu mâlum-ı yarandır mi-safirperver ve alihimem pakize gevherdi firakından umumen Resmo halkı zar ve nalandır dirahsan idi nur-ı mekremet vech-i besiminden tahayyül eyleyen hüsn-i has(a)let (?) şimdi giryandır mezar-ı pakini doldur ilahi nur-ı rahmetle ki nur-ı rahmetin bir böyle zillet-i paka şayandır ricalü'l-gaib telkin etdiler tarih-i menku-

²² Bu konuda bkz. Nicolas Vatin, "Réaction de la société ottomane à la mort de ses « jeunes » d'après les épitaphes", François Georgeon ve Klaus Kreiser (der.), *Enfance et jeunesse dans le monde musulman / Childhood and Youth in the Muslim World*, Maisonneuve & Laroche – European Science Foundation, Paris [2007], ss. 175–192.

tun (?) Mehmed Beğ şerefyab-ı huzur-ı rab-i men<n>andır sene 1296 fi 14 zalkade (sic) (Resim 8).

Diğer bir dikkate değer nokta, kitabenin uzunluğuna karşın, Mehmed Bey ve yaşarken yaptıkları hakkında fiilen hiçbir somut bilgi içermemesidir. Vurgulanan, erdemlerine övgü ve ölümünün Rethymno'da yol açtığı yaygın kederdir.

Son mezar taşımız da Rethymno'dan; burada yer almasının nedeni, Girit'te şu ana kadar bulunabilen cami motifli tek mezar taşı olmasıdır. Yukarda da belirtildiği gibi, bu motif Batı Anadolu mezar taşlarında yaygındı. Ne yazık ki, bu örneğin alt tarafı yok, dolayısıyla ölen kişinin adını bilmiyoruz. Öte yandan, diğer mezar taşlarından farklı olarak, tarih kitabenin ilk satırına yazılmış, dolayısıyla en azından onu görebiliyoruz: 7 Eylül 1846 (16 Ramazan 1262). Kitabenin okunabilen bölümü de şöyle: "*Fi 16 n sene 1262 bakub geçme ricam budur ey Muhammed ümmeti ölünün derdi heman bir fatihadır minn[eti] [] [ziy]a[r]let eden ey resu[lün] []*". Burada vurgu, ölen kişinin ruhuna Fatıha okunmasında. Mezara mezar taşı konmasının başlangıçtaki ve dinî açıdan ana nedeninin de bu olduğunu unutmamak gerekir.

Kaynakça

- ANASTASOPOULOS, Antonis, "The Islamic Gravestones of Ottoman Rethymno: Preliminary Remarks and Thoughts about Them", Antonis Anastasopoulos (der.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Crete University Press, Rethymno 2008, ss. 317-329.
- ANASTASOPOULOS, Antonis, Marilena BALI, Robin DURAND, Yannis LAMBRAKIS, Iordanis PANAGIOTIDIS, Stelios PARLAMAS, "Οθωμανικές μουσουλμανικές επιτύμβιες στήλες Ηρακλείου: στήλες που φυλάσσονται στη «Βίλα Αριάδνη» στην Κνωσό" [Heraklion'da Osmanlı dönemi Müslüman mezar taşları: Knossos'ta "Villa Ariadne"deki mezar taşları], *Κρητικά Χρονικά*, 35 (2015) (baskıda).
- DAŞ, Ertan, *İzmir'de Taş Çiçekler: Kemeraltı Hazirelerindeki Mezar Taşları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2012.
- DAŞ, Ertan ve Şakir ÇAKMAK, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri: Osmanlı Mezar Taşları ve Erken Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşlarından Örnekler*, Karşıyaka Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2013.
- EKKEKAKIS, G. P. (der.), *Κρήτη – 1893. Οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli* [Girit – 1893. Vittorio Simonelli'nin yolculuk anıları], çev. Ioanna Fountoulaki, Rethymno 1996.
- ELDEM, Edhem, "L'écrit funéraire ottoman: création, reproduction, transmission", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 75-76, 1995, ss. 65-78.
- ELDEM, Edhem, *Death in Istanbul: Death and its Rituals in Ottoman – Islamic Culture*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul 2005.
- ELDEM, Edhem ve Nicolas VATIN, *L'épithaphe ottomane musulmane (XVIe-XXe siècles). Contribution à une histoire de la culture ottomane*, Peeters, Paris – Louvain – Dudley, MA 2007.
- ELDEM, Edhem, "Urban Voices from Beyond: Identity, Status and Social Strategies in Ottoman Muslim Funerary Epitaphs of Istanbul (1700-1850)", Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (der.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- ELDEM, Edhem, "Death and Funerary Culture", Gábor Ágoston ve Bruce Masters (der.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts on File, New York 2009, ss. 177-180.
- FOURNARAKIS, Konstantinos G., *Τουρκοκρήτες* [Giritli Türkler], I. Giannakoudakis, Chania 1929.
- IDLEMAN SMITH, Jane ve Yvonne YAZBECK HADDAD, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- LAQUEUR, Hans-Peter, *Hüve'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, çev. Selahattin Dilidüzgün, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- ÖKÇESİZ, Mahmut, *Kuşadası Adalızade Osmanlı Mezar Taşları*, [Kuşadası] 2013.
- PEKİN, Müfide (der.), *Belleklerdeki Güzellik: Girit. Mâniler, Atasözleri, Deyimler, Tekerlemeler...*, Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul 2007.
- PLANAKIS, Stavros, *Τουρκοκρητική λογοτεχνία – ανθολόγιο: μια πρώτη προσέγγιση* [Girit Türk edebiyatı – antoloji: bir ilk yaklaşım], Chania 2011.
- SPYROPOULOS, Yannis, "Κοινωνική, διοικητική, οικονομική και πολιτική διάσταση του οθωμανικού στρατού: οι γενίτσαροι της Κρήτης, 1750-1826" [Osmanlı ordusunun toplumsal, idarî, ekonomik ve siyasal boyutları: Girit'teki yeniçeriler, 1750-1826], yayımlanmamış doktora tezi, Girit Üniversitesi – Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Rethymno 2014.
- STAVRINIDIS, Nikolaos, "Καρά Μουσά Πασάς, ο σαντζάκ βέης της Ρεθύμνης" [Kara Musa Paşa, Rethymno sancakbeyi], *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971). Τόμος Γ': Νεώτεροι Χρόνοι* [Üçüncü Uluslararası Girit Araştırmaları Konferansı Tutanakları (Rethymno, 18-23 Eylül 1971). C. III: Modern çağ], Atina 1975, ss. 293-310.
- VATIN, Nicolas, "Le rôle de l'écrit dans les stèles funéraires ottomanes", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 75-76, 1995, ss. 55-63.
- VATIN, Nicolas, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adası (Proconnèse) à l'époque ottomane", *Turcica*, 32, 2000, ss. 307-362.
- VATIN, Nicolas, "Réaction de la société ottomane à la mort de ses « jeunes » d'après les épitaphes", François Georgeon ve Klaus Kreiser (der.), *Enfance et jeunesse dans le monde musulman / Childhood and Youth in the Muslim World*, Maisonneuve & Laroche – European Science Foundation, Paris [2007], ss. 175-192.

EK

Resimler

Resim 1: el-Hac Musa Paşa'nın mezar taşı, Ret-hymno, 1692/1693.

Resim 2: Tosyalı Veli Ağa'nın mezar taşı, Hanya, 1784.

Resim 3: Bir yeniçerinin mezar taşı, Rethymno, 1802/1803.

Resim 4: Nazlı Hanım'ın mezar taşı, Rethymno, 1872.

Resim 5: Yusuf'un mezar taşı, Rethymno, 1800.

Resim 6: Cemile Meryem'in mezar taşı, Hanya, 1890/1891.

Resim 7: Herakleion'da bir mezar taşı, 1910.

Resim 8: *Sinamekzade Mehmed Bey'in mezar taşı, Rethymno, 1879.*

Resim 9: Rethymno'da bir mezar taşı, 1846.